

Wat laat je als begeleider zien van jezelf binnen een begeleidingscontext? Die vraag wil ik centraal stellen in deze bijdrage, aan de hand van twee boeken: *In therapie. Beschouwingen van psychiater en patiënt* van Irvin Yalom en Ginny Elkin (1974) en *Dagboek van een psycholoog. Meeluisteren in de spreekkamer* van Jeffrey Wijnberg (2017).

Dat we onszelf meenemen in het contact met degene die we begeleiden, daarover zijn we het wel eens. Opleidingen tot coach of supervisor gaan uit van dit gegeven (Ajdukovic e.a., 2015), wat concreet tot gevolg heeft dat het Zelf van de toekomstige begeleider in de opleidingsfase uitgebreid onderzocht wordt. Doel daarvan is zichzelf te (leren) kennen en competenties te ontwikkelen die het mogelijk maken dit Zelf zo optimaal mogelijk in te zetten in de begeleiding, maar ook om te zorgen dat dit Zelf de begeleiding geen schade toebrengt. Ook na de initiële opleiding wordt regelmatige reflectie op het Zelf - in de vorm van deelname aan supervisie of intervisie - gevraagd om geregistreerd te kunnen blijven als coach of supervisor.

Zelfonthulling van de begeleider

BOEKBESPREKING

Maartje DE VRIES

BESPROKEN

Jeffrey Wijnberg (2017). *Dagboek van een psycholoog. Meeluisteren in de spreekkamer*. Schiedam: Scriptum.
Irvin Yalom & Ginny Elkin (2001). *In therapie. Beschouwingen van psychiater en patiënt*. Amsterdam: Balans.

Sigmund Freud, grondlegger van de psychoanalyse, meende dat de psychoanalyticus te werk moest gaan met de distantie van een chirurg. Om ervoor te zorgen dat een patiënt ongestoord verborgen wensen en fantasieën kon projecteren op de therapeut, moest die therapeut zich aanbieden als een 'leeg scherm'. Neutraliteit en objectiviteit waren vereisten voor de therapeut (Hafkenscheid, 2015). Het zelf van de therapeut moest dus 'uit beeld' blijven om begeleiding van de patiënt effectief te kunnen laten zijn.

In de boeken die ik wil bespreken is de therapeut verre van een 'leeg scherm', en het Zelf van de therapeut is wel degelijk in beeld. Beide therapeuten laten juist veel van zichzelf zien en - zoals zal blijken - ze doen dat bewust. Wat is de betekenis daarvan?

Therapeut als auteur

In de jaren zeventig van de vorige eeuw is schrijfster Ginny Elkin in therapie bij dokter Irvin Yalom, onder andere vanwege een ernstig writer's block. Daarnaast heeft ze grote problemen met haar relaties met mannen. Na een periode van twee jaar groepstherapie, die weinig effectief blijkt te zijn, besluit Yalom Elkin voor te stellen haar individueel te behandelen. Elkin heeft echter onvoldoende financiële middelen, waarop therapeut en patiënt tot een wonderlijke uitruil komen. In plaats van een financiële vergoeding vraagt Yalom Elkin na elke sessie een verslag van de sessie te schrijven. Yalom doet op zijn beurt van elke sessie niet-klinisch en zelfonthullend verslag. De verslagen zullen worden bewaard door de secretaresse van Yalom en na enige tijd zullen ze elkaars verslagen lezen.

In therapie is een bundeling van de verslagen van Yalom en Elkin, uitgegeven enkele jaren na afloop van de therapie. De verslagen bestrijken zo'n anderhalf jaar therapie, waarbij steeds na een aantal maanden de verslagen uitgewisseld werden. Naast de verslagen bevat het boek een nawoord

van Yalom en Elkin, waarin zij verslag doen van wat er plaatsvond na afloop van de therapieperiode en zij tevens terugkijken op de therapieperiode zelf.

In *Dagboek van een psycholoog* beschrijft Jeffrey Wijnberg gedurende ongeveer vier maanden hoe het eraan toegaat in zijn praktijk. Wijnberg heeft een flink aantal boeken op zijn naam staan, met name over zijn provocatieve stijl van begeleiden (o.a. Wijnberg & Hollander, 2005; Hollander & Wijnberg, 2006). In dit boek laat Wijnberg echter meer zien van zichzelf. Hij schrijft zelfonthullend over zijn gedachten bij cliënten, over hoe zijn privéleven er uitziet en over hoe dat zijn werk als psycholoog beïnvloedt. Het boek bevat ook enkele reflectieverslagen van cliënten.

Zelfonthulling bij Yalom

De zelfonthulling van Yalom in *In therapie* gaat verder dan wellicht gebruikelijk. Al in zijn eerste verslag vraagt Yalom zich af waar

Drs. M.E. de Vries is hrd-adviseur bij de Hanzehogeschool Groningen, coach, en hoofdredacteur van dit tijdschrift. E-mail: maartje@coachme-devries.nl.

om hij Elkin vraagt deze verslagen te schrijven. Elkin idealiseert Yalom en heeft zulke hoge verwachtingen van hem, dat Yalom zich afvraagt of hij geen misbruik van haar maakt. Verderop vraagt hij zich af of hij eigenlijk niet wil dat Elkin voor hém schrijfster is en of hij eigenlijk niet meer in de schrijfster dan in de persoon Elkin geïnteresseerd is. Op een gegeven moment vraagt Yalom zich zelfs af of hij Elkin niet gebruikt om zijn eigen verlangens schrijver te zijn te bevredigen: 'Genoeg! Genoeg van die schaamteloze overdracht en tegenoverdracht, dat menuet. Dit is de laatste dans. Zij kan niet de schrijver voor me zijn die ik altijd al heb willen worden.'

Nog verder gaat de zelfonthulling als hij schrijft: 'Ik heb hard gewerkt en haar geholpen een paar dingen te bereiken, al vraag ik mij af of ik niet gewoon bezig was te proberen indruk op haar te maken, te proberen ervoor te zorgen dat ze verliefd op me wordt.' Yalom vraagt zich af of hij wil dat Elkin van hem houdt en of hij de relatie met Elkin gebruikt om eigen ijdelheden te strelen. Hij heeft behoefte aan haar applaus. Hij schrijft zelfs over 'steekjes van jaloezie' jegens de vriend van Elkin, zodra het tussen Elkin en haar vriend beter gaat, want: 'Ik had Ginny altijd als van mij beschouwd.'

Yalom omschrijft zijn gevoelens als horend bij de beste soort die hij ooit heeft gehad: onzelfzuchtig en teder jegens haar. In zijn nawoord schrijft hij dat zijn hart uitging naar Elkin, dat ze hem ontroerde en dat haar leven hem dierbaar was. Maar hoewel er dus duidelijk een soort van fascinatie van Yalom voor Elkin is, schrijft hij ook dat hij haar buiten de sessies om uit zijn hoofd zet. Al met al typeert Yalom de relatie als een 'waanzinige business van afgemeten liefde'.

Yalom noemt aardig gevonden willen wor-

den als een belangrijk dilemma voor een therapeut. 'Hoe aardiger ik haar vind zoals zij is, hoe moeilijker het voor haar zal zijn om te veranderen; maar wil er verandering plaatsvinden, dan zal ik haar moeten tonen dat ik haar graag mag en haar tegelijkertijd duidelijk moeten maken dat ik wil dat ze verandert.'

In de therapie dringt Yalom er bij Elkin op aan dat zij zich uitsprekt over haar gevoelens jegens hem. Hij wil dat zij hem vragen stelt over zijn leven en hij vertelt ook minder gecensureerd dan normaal over zijn privéleven. Voor Yalom is dat onderdeel van zijn therapeutische tactiek. Hij wil Elkin helpen zich als volwassene te gedragen, en volwassenen vertellen en vragen elkaar dingen over hun privéleven. Tegelijk blijft er voor Yalom een ongelijkheid in de relatie, die hij als 'oneerlijk' bestempelt. Hij verwacht bijvoorbeeld van Elkin dat zij praat over haar seksuele verwachtingen jegens hem, maar is zelf niet bereid iets te zeggen over zijn seksuele fantasieën jegens haar.

Opmerkelijk is ook het verschil in hoe therapeut en patiënt over elkaar schrijven. Yalom schrijft over de patiënt als 'Ginny' en 'haar', Elkin schrijft over de therapeut als 'dokter Yalom' en 'u'. Bij de eerste uitwisseling van de verslagen valt die ongelijkheid hun beiden op; Yalom noemt deze 'illusorisch' voor de ongelijkheid in de psychotherapeutische relatie'.

Yalom stelt ook vragen bij de duur van de therapeutische relatie. Hij vraagt zich af of hij het zó leuk vindt om met Elkin te werken, dat hij weigert aan te sturen op een afronding en daarmee de echte verandering bij zijn patiënt in de weg staat. Op een bepaald punt in de therapie stapt Yalom uit de rol van de onwetende begeleider, wanneer hij heel bewust zijn mening geeft over Elkins vriend. Hij suggereert tekortkomingen bij de vriend en vraagt Elkin dwingend of ze bij deze man wil blijven. Hij geeft haar expliciete instructies over hoe met de vriend om te gaan.

In zijn verslag hiervan realiseert hij zich het gevaar van de houding van adviseur en instructeur die hij tegenover Elkin heeft aangenomen, namelijk dat die haar misschien juist belemmert zich autonoom te voelen. Elkin schrijft over deze sessie dat het effect van Yaloms houding op haar is dat ze zich gemanipuleerd en vijandig tegenover hem voelt, maar dat er achteraf een grote verandering in haar optreedt en ze zich groter voelt in plaats van kleiner. Ze schrijft zelfs: 'Waarom schreeuwt u niet meer?'

Yalom uit zich in enkele verslagen over zijn frustratie over het verloop van de therapie. Hij is ontevreden over de traagheid waarmee het proces verloopt, het gebrek aan tastbare resultaten en het gebrek aan inzet en openheid van de cliënt. Toch zegt hij: 'Traag maar onverbidlijk knarsen de wielen van de verandering voort; op een of andere manier speel ik er een rol in, soms zonder te weten hoe, maar Elkin verandert stap voor stap een beetje, langzaam ontwikkelt ze zich en ze groeit.'

Zelfonthulling bij Wijnberg

Het boek van Wijnberg is eveneens een verslag van en reflectie op eigen handelen en denken in het werk als therapeut. Maar waar het boek van Yalom een specifieke therapeutische relatie betreft, gaat het in *Dagboek van een psycholoog* over een bepaalde periode in het leven van Wijnberg. Hij schijft in dit boek over zijn professionele drijfveren en zijn ideeën over wat effectief is bij het begeleiden van mensen. Over zijn kijk op maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de toegenomen administratieve verantwoordingslast of de huidige cultuur van mannelijke meegaandheid en vrouwelijke onvrede binnen relaties. Hij spreekt zijn irritatie uit over de manier waarop mensen omgaan met therapieafspraken, over afzeggen en te laat komen.

Wijnberg kijkt ook terug en vraagt zich af wat de tijd en zijn ervaring met het psycholoog-zijn met hem gedaan hebben. Hij komt tot de conclusie dat, waar hij vroeger veel zat te puzzelen over de problemen en oplossingen van de cliënt, er nu eigenlijk geen dingen meer zijn waar hij hoofdbrekens over heeft. Zijn ervaring is dat alle mogelijke menselijke patronen universeel zijn en dat verandering alleen dan mogelijk is wanneer de cliënt wil veranderen. Dat heeft Wijnberg verhard. Bij cliënten die zich niet voorbereiden of niets te melden hebben, kapt hij de sessie onmiddellijk af.

Wijnberg schrijft over persoonlijke beslommingen, over wat hij doet op zondag, over zijn gezin, over zijn voorliefde voor FC Groningen. Hij spreekt over zijn vorige boek, *Gebroken wilskracht* (2017), dat hij schreef over zijn twee depressieve episodes, in de hoop met deze zelfonthulling vele mensen te kunnen helpen. Dat het boek in de media weinig aandacht krijgt, stelt hem dan ook teleur.

Wijnberg geeft een heel persoonlijk inkijkje als hij schijft over zijn theorie rondom 'gemiswederkerigheid'. Hij vertelt dat hij vroeger last had van alleen zijn, en dat hij zijn dierbaren miste wanneer hij niet met hen samen was. Hij bleek echter anderen meer te missen dan zij hem. Hij noemt dat een gebrek aan gemiswederkerigheid. Maar daardoor zijn de gevoelens van gemis inmiddels helemaal uitgedoofd, waardoor hij ontspannen alleen kan zijn. Verstandelijk weet hij zich afhankelijk van zijn dierbaren, maar hij ervaart geen gemis meer. Wijnberg noemt dit een vreemd soort genezing.

Hoewel Wijnberg in dit boek veel over zichzelf onthult, komt het thema zelfonthulling binnen de therapeutische relatie minder nadrukkelijk naar voren. Toch blijkt dat dit wel aan de orde is. In een van haar reflectieverlagen schrijft een cliënt: 'Jij vertelde mij hoe jij eraan toe was in je jonge jaren (...). Het voelt goed om te weten dat ik niet helemaal alleen ben in deze ervaring.' Wijnberg schrijft hierover zelf: 'Ik heb altijd wel een zeer persoonlijke benadering voorgestaan, maar liet zelden merken of een

cliënt mij welgevallig was of niet. Nu doe ik vaker uitspraken als: "Wat ben je mooi gekleed vandaag", "Als je zo aan jezelf blijft plukken, verlies ik mijn interesse".'

Reflectie

Van meet af aan reflecteert Yalom op zijn handelen en op wat hij heeft vastgelegd in de verslagen aan Elkin. Het teruglezen van de verslagen roept gevoelens van schaamte bij hem op. Hij stelt zichzelf de vraag hoe hij ooit bedacht had dit aan zijn cliënt te laten zien en welk effect het lezen van zijn verslagen op haar zal hebben. Toch weerhoudt dit hem er niet van om door te gaan met het plan.

Een ander belangrijk moment van reflectie is het moment waarop Yalom, nadat het plan is ontstaan om samen met Elkin de verslagen in boekvorm te publiceren, het nawoord voor het boek schrijft. Teruglezend constateert Yalom dat het lijkt alsof er in zijn handelingen iets wispelturigs zit. Maar, zo schrijft hij: 'Het hele verloop van de therapie voltrok zich binnen het kader van een ruimhartig, maar streng conceptueel systeem.' Yaloms plan is Elkins overdracht - Elkins irrationele vertrouwen in hem - therapeutisch te benutten. Hij wil dat wat er tussen hem en Elkin gebeurt, in het hier en nu benutten voor haar groei en ontwikkeling.

Yalom ontleent deze werkwijze aan de interpersoonlijke theorie (Sullivan, 1953) die ervan uitgaat dat alle psychische aandoeningen voortkomen uit verstoringen in interpersoonlijke relaties. De oorzaak daarvan ligt in het verleden, en correctie kan alleen in het hier en nu plaatsvinden (bijvoorbeeld in de relatie tussen cliënt en therapeut). De therapeutische sessie wordt daarmee een microkosmos, waarin de belangrijkste interpersoonlijke problemen zich

zullen voordoen. Volgens Yalom worden cliënt en therapeut hierin 'verbonden in een merkwaardige paradoxale omarming die tegelijk kunstmatig en toch intens authentiek is', waarbij de therapeut de cliënt uitnodigt het drama dat zich afspeelt van een afstand te bekijken. Vervolgens helpt de therapeut de cliënt zich bewust te worden van de consequenties van het eigen handelen en zich de vraag te stellen: wil ik zo blijven als ik nu ben? De laatste stap in het proces is het veralgemeniseren van het geleerde.

In dit proces, dit conceptuele systeem, heeft de zelfonthulling van Yalom een duidelijk doel. Hij wil ten eerste heel dicht bij Elkin komen, om haar zo - in de relatie met hem - oude irrationele behoeften opnieuw te laten beleven. Verder wil hij, door zichzelf met al zijn twijfels en onzekerheid over de behandeling te laten zien, ervoor zorgen dat Elkin haar overwaardering van hem bijstelt. Zichzelf blootgeven, in de hoop dat Elkin dat ook zal doen.

Maar Yalom vraagt zich ook af in hoeverre zijn gedrag te maken heeft met tegenoverdracht. Therapie geven is essentieel geworden voor zijn zelfbeeld, het zorgt voor gevoelens van trots en betekenis. Door zich te laten helpen, hielp Elkin Yalom. Daarnaast raakte Elkin een in hem levend verlangen, namelijk om schrijver te zijn. In zijn nawoord schrijft Yalom dat het nog verder is gegaan. Hij omschrijft de relatie met Elkin als 'een zwaar gesublimeerde affaire', waarvan hij de precieze aard pas in retrospectief doorgrond heeft. In zijn nawoord vraagt hij zich zelfs af of, door het samen publiceren van dit boek, hij en Elkin 'in symbolische zin een afloop van de relatie voor altijd verijdeld hebben en als het ware de affaire geconsumeerd hebben in dit gezamenlijke boek'.

Yalom eindigt zijn nawoord met een uiting die vooral gelijkheid, wederkerigheid en

warmte uitstraalt: 'We kenden elkaar, raakten elkaar diep, en deelden schitterende momenten die niet voor het oprapen liggen.' Voor Yalom heeft dit experiment van zelfonthulling veel betekend. Hij schrijft dat de zelfonthulling, in de therapeutische relatie met Elkin, voor hem het werk lichter heeft gemaakt.

Het experiment bleek voor hem een keerpunt in zijn omgang met cliënten. Geleidelijk durfde hij het aan zich open te stellen. Het thema zelfonthulling heeft ook in zijn latere werk een belangrijke rol gespeeld, zoals in *Nietzsches tranen* (2005) en *De therapeut* (1997).

Een belangrijk moment in Wijnbergs denken over de vraag wat te laten zien, beschrijft hij in het voorwoord van zijn boek aan de hand van een ervaring uit zijn opleidingsperiode tot psycholoog. In die tijd vroeg hij zijn supervisor 'er gewoon bij te komen zitten' tijdens de therapie sessies, zodat de supervisor kon zien en horen wat Wijnberg deed. Dat deed de supervisor. Na verloop van tijd vroeg Wijnberg zijn supervisor of hij niet ook enkele therapie sessies van de supervisor mocht bijwonen. Het antwoord was duidelijk: 'Nee, want ik heb de vertrouwensrelatie hoog in het vaandel staan.' Dit leidde bij Wijnberg tot een heilig voornemen om 'de muren van de therapiekamer af te breken en iedereen die daar iets van wil leren inzicht te geven in alles wat psychotherapie heet'.

Wijnberg wil, zoals hij het formuleert, 'de mystiek van de hulpverlening ontmantelen'. Hij zegt: 'Eigenlijk is therapie vaak niet meer dan veredelde aandacht geven.' Het menselijk lijden is volgens hem universeel en daarom is er ook niets mis mee om als psycholoog de eigen twijfels en onzekerheden te laten zien. Wijnberg wil al zijn persoonlijke inzichten en veranderingen inzetten om andere mensen op weg te helpen - de schaamte voorbij - en aarzelt daarbij zelfs niet om cliënten te vertellen over zijn opname in de psychiatrie.

Ook Wijnberg maakt tijdens de therapie sessies het hier en nu bespreekbaar, door tegen cliënten opmerkingen te maken over hoe hij hen ziet of het contact ervaart, met persoonlijk gekleurde opmerkingen als: 'Als je dit of dat blijft doen, verlies ik mijn interesse', en: 'Ik kan er echt van genieten om een therapeutisch gesprek met jou te voeren.' Wijnberg vraagt zich vervolgens ook af hoe professioneel en ethisch zulke opmerkingen zijn, en is daarbij van mening dat ze juist professioneel zijn. Het is zijn overtuiging dat wat de cliënt in deze situatie oproept, ook bij andere mensen zal worden opgeroepen; daar melding van maken heeft tot doel de cliënt een spiegel voor te houden, om hem verder te helpen. Wijnberg acht dit uiterst waardevol, omdat dergelijke feedback in het dagelijks leven nauwelijks gegeven wordt.

Zijn patiënt schrijft hierover in haar reflectieverslag: 'Je gooide alle oude conventies overboord en had een beetje lak aan de therapeut als onbe-

kende, mysterieuze allesziener. Daardoor was het contact vrijer. (...) Ondanks de vrijheid en de openheid, bleef het altijd professioneel.'

Tot besluit

Zowel Yalom als Wijnberg onthult in de therapeut-clientrelatie dus veel van zichzelf; beiden vanuit de professionele overtuiging dat dit de cliënt helpt en het bijdraagt aan het veranderproces van de cliënt. De zelfonthulling draagt bij aan de relatie tussen cliënt en therapeut, dient als voorbeeld voor de cliënt en houdt tenslotte de cliënt een spiegel voor, waarin zichtbaar is hoe hij of zij binnen een relatie ervaren wordt.

Mijn ervaring als coach is dat het laten zien van eigen kwetsbaarheden, worstelingen, ijdelheden en emoties bijdraagt aan de horizontaliteit in de relatie met de cliënt. Dit kan mijns inziens samenhangen met de 'klik' tussen begeleider en cliënt, die volgens onderzoek zo belangrijk is voor de effectiviteit van de begeleiding (De Haan e.a., 2011; Rietveld e.a., 2012). Hoe meer ervaren gelijkheid en hoe meer klik, des te effectiever de begeleiding.

Mijn ervaring vanaf de andere kant van de tafel, dus in de rol van cliënt, komt daarmee overeen. Zelfonthulling van een coach of psycholoog draagt voor mij bij aan het vertrouwen dat ik in hem of haar heb. Dit past ook bij wat Paul Verhaeghe zegt over identiteit: 'Identiteit is geen persoonlijk statisch gegeven, identiteit bestaat in relatie tot de ander' (Verhaeghe, 2012). Hoe zou je dan je eigen Zelf kunnen onderzoeken, zonder die in relatie tot een ander te beschouwen?

Wel is voor mij de vraag hoe ver je moet gaan met zelfonthulling. Draagt wat Yalom onthult over zijn verliefde gevoelens voor Elkin echt bij aan haar veranderproces? Of is wat Wijnberg vertelt over zijn depressie helpend voor zijn cliënten? Dit wordt in deze boeken niet zo helder en is wellicht ook lastig te bepalen. Essentieel is om jezelf als begeleider deze vraag steeds te stellen in de relatie tot een cliënt en diens veranderproces, om aan de hand van het antwoord te bepalen wat je zegt of niet zegt. Professioneel handelen daarin is het veranderproces van de cliënt voor ogen te houden; daar moet jouw handelen aan bijdragen.

Tot slot, als ik het werk van deze twee auteurs lees of hen zie spreken, kan ik mij niet aan de indruk onttrekken dat een zekere mate van narcisme hun niet vreemd is. Zou het zo kunnen zijn dat ze zichzelf graag in de spiegel zien, zoals Narcissus zichzelf graag in het water weerspiegeld zag? En proberen ze deze karaktertrek enigszins te verhullen, met hun visie dat zelfonthulling bijdraagt aan het veranderproces van de cliënt? En, als dit zo is, in hoeverre geldt dat dan voor andere professioneel begeleiders? Dit neemt niet weg dat beide boeken zeer de moeite waard zijn om te lezen en dat ze de lezer uitnodigen het eigen handelen en spreken in de be-

geleidingsrelatie te beschouwen, en te onderzoeken wat men van zichzelf onthult, en hoe dat al dan niet bijdraagt aan het veranderproces van de cliënt.

LITERATUUR

- Ajdukovic, M., Cajvert, L., Judy, M., Knopf, W., Kuhn, H., Madai, K. & Voogd, M. (2015). ECVision. A European competence framework of supervision and coaching. In M. Judy & W. Knopf (Eds.), *ECVision. Supervision and coaching in Europe: concepts and competences* (pp. 83-114). Wenen: Wiener Volkshochschulen.
- Haan, E. de, Culpin, V.C. & Curd, J. (2011). Executive coaching in practice: what determines helpfulness for clients of coaching? *Personnel Review*, 40 (1), 24-44.
- Hafkenscheid, A. (2015). Tegenoverdracht: van een psychoanalytisch naar een transtheoretisch concept. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 57 (3), 202-209.
- Hollander, J. & Wijnberg, J. (2006) *Provocatief coachen. De basis*. Schiedam: Scriptum.
- Rietveld, L. & Rooijen-Mutsaers, K. van (2012). *Wat werkt bij supervisie, intervisie en coaching?* Utrecht: Nederlands Jeugd Instituut.
- Sullivan, H.S. (1953). *The interpersonal theory of psychiatry*. Londen: Tavistock.
- Verhaeghe, P. (2012). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Wijnberg, J. (2017). *Dagboek van een psycholoog. Meelisteren in de spreekkamer*. Schiedam: Scriptum.
- Wijnberg, J. & Hollander, J. (2005). *Succes is ook niet alles*. Schiedam: Scriptum.
- Yalom, Y.D. (2017). *Dicht bij het einde, terug naar het begin*. Amsterdam: Balans.